

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Jégár.* Mielőtt a szó keletkezéséről esne szó, lássuk, mit találhatunk róla a nagyobb közönség számára is elérhető szótárakban, lexikonokban:

Jégár, l. *glecser*. (A Pallas nagy lexikona. Bp., 1895. 9: 882.)

Glecser, olyan mozgó, szemcsés, lemezes szerkezetű, itt-ott habos jégtömeg, mely az örökös hó határán túl ered és egyre lassú áramló mozgásban halad a völgy felé. *Jégár* magyar elnevezése találóan fejezi ki a G. fogalmát. (...) (SZT. H. [= Szterényi Hugó] i. m. 8: 53—5.)

Jégár, l. *Gleccser*. (Révai nagy lexikona. Bp., 1914. 10: 825; a **Glecser** szócikk gyakorlatilag a Pallas átvétele. Uo. 9. köt. Bp., 1913.)

jégár [g-á] fn (*földr*) <Magas hegységekben és a sarkvidéken> a csonthónak a lejtőkön, völgyekben lassan lefelé csúszó, hatalmas jégtömege; *gleccser*. (A magyar nyelv értelmező szótára. Bp., 1960. 3: 624.)

jégár → *gleccser* (Új magyar lexikon Bp., 1960: 3: 498; **gleccser** uo. 65).

jégár: 1. *jeges ár* (→ *folyóvíz*). 2. → *gleccser*. (Természettudományi lexikon. Bp., 1966. 3: 470; **gleccser**, *jégár*: ... I. m. Bp., 1965. 2: 870).

gleccser *ném. földr.* *jégár*; a magas hegységekben jéggé összefagyott hónak a völgyekben lassan lefelé csúszó tömege. (Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp., 1973. 302.)

jégár (= *gleccser*) (Helyesírási tanácsadó szótár. 5. kiad. Bp., 1973. 336).

jégár fn *Föld* *Gleccser* (Magyar Larousse. Bp., 1992. 2: 274). Vagyis lásd a **gleccser** szónál. Egyedül a kétkötetes Akadémiai kislexikonban találtam meg magának a földrajzi jelenségnek a leírását a *jégár* szó alatt:

JÉGÁR, *gleccser* <ném.>: az eljegesedett ter.-ek lejtőin lassú gravitációs mozgást végző → *firnjég*. Részei: 1. az állandóan fagyott övezetben található firngyűjtő medence; 2. a több tíz v. száz m vastag ~test; 3. az állandó hóhatár alá is lehúzódó ~nyelv; 4. a nyelv alá benyúló barlang-

* Bárány Eötvös Loránd születésének 150. évfordulójára.

szerű ~kapu, amelyből a ~ olvadékvize által táplált ~patak bukkan elő. A gleccserjég és a szállított közettörmelék (moréna) koptatja, pusztítja a felszínt; a firngyújtó ter.-eken → *kárfülkéket*, lejjebb mély U alakú völgyeket alakít ki. (Akadémiai kislexikon. Bp., 1989. 1: 857; **GLECCSER** → *jégár*. uo. 656.)

Ez az új magyar szó tehát első komoly, tudományos s mégis magánvállalkozásként létrejövő lexikonunkban szerepel először (1895., Pallas Lex.) önálló szócikként, igaz, az idegen, de részben megmagyarosodó *glecser* szóhoz utalva, még az eredeti német *Gletscher* szóból átírva, a *tsch*-val jelölt hangnak, a *cs*-nek megfelelően rövid *cs*-vel, de a magyar nyelvérzék hamar a ma ismert *gleccser*-re változtatta. (A Révai lexikonban már így találjuk.)

Korábban e jelenségnek — míg az előfordulásában gazdag hegyeket, mint az Alpokat, magyar ember csak elvétve járta — igen ingadozott az elnevezése. Wesselényi Polixéna, kire mint utazóra s mint remek útleíróra is, de mint az első magyar turistanőre, mondhatni hegymászó nőre is méltán büszkék lehetünk, valahogy sikerrel elkerülte a megnevezést, csak a híres „Mer de glace”-t fordította le szó szerint „Jégtenger”-re. (Wesselényi Polixéna: Olaszthoni és schweizi utazás 1842. Sajtó alá rendezte Győri János és Jékely Zoltán. Bp., 1981. 323—4.) — Később pedig, mindössze négy — a megjelenést tekintve öt — évvel később, egy másik erdélyi, Méhes Sámuel Úti jegyzeteiben a Berni havasokról írja, egyik útján: „Alig haladtam fél órát a meredeken, egy tisztas öreg elvezete az ösvénytől csak egy hajtásnyi távolságra lévő jéghegyekhez (Gletscher). Itt minden képzetemet feljülhaladó látvány lepottorgott meg.” (Méhes Sámuel: Úti jegyzetek. Némethon — Holland — Belgium — Schweiz — Tyrol. 1847. Kolozsvárt, nyomtatott az Ev. Ref. Kollégium betűivel. 158—9). Másutt pedig: „...ebéd előtt egy ösvényen a’ Wellhorn és Engelhörner óriási havasok közt fekvő úgynevezett Rosenloui gletscherekhez (jégthalmok) mentem, melyek kristály tisztaságukról ’s hasadékaik közt tündöklő égszínkének fényökről nevezetese. Egy ifjú fejszével vágott a’ jégthalmokon lépcsőket könnyebb felhághatás végett. Ezen jéghegyekből az olvadó víz igen mély kősziklahasadások közt zuhan le ’s alább gyönyörű nagy zuhanyt képez.” (Uo. 161—2.)

A *Jégtenger* egy bizonyos gleccsernek a tulajdonneve, s a többi, mint a *jéghegy*, *jégthalmok* igen félreérthető, nem csoda, hogy nem gyökeresedett meg nyelvünkben, nem vált magyar földrajzi szakkifejezéssé. Inkább egy másik szó, a *jeges* válik közkeletűvé: „JEGES, (2), (*jeg-es*) fn. tt. *jeges-t*, tb. -ék. Jégtömeg vagy jégmező a havason, mely az itt ott felolvadt hóból alakult.” (A magyar nyelv szótára. Készítették CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS. Pest, 1865. 3: 235.) — BALLAGINÁL a *Gletscher* szó magyarázatánál, szinte az eddigiek összefoglalásaként: *jegne*, *jeges (hegy)*, *jéghegy*, *jégdúc*, *jégcsúcs* (BALLAGI MÓR, Neues vollständiges Wörterbuch. Pest, 1867. 359). Bárány Eötvös József nagyhatású korai regényében, „A karthausi”-ban, melyben 1836—37-es, Svájcban is átvándorló útjának emlékeit is megörökítette — annál a résznél, mikor már majdnem egy hasadékba zuhanva, barátja, Armand megmenti a főhős életét —, ezeket a szép sorokat olvashatjuk: „Kipihenve egy szikladarabon s beásva palaczkunkat neveinkkel, visszamenet már ismét a jégtengerhez közelítettünk, midőn a Montblanc csúcsán elébb mint egy kis füstoszlop, később mindig sötétebben nagy felleg vonula fel, vészszel fenyegetve, mely, még minekelőtte a *jeges* közepéhez érhetünk, egész erejével kitört. Fenséges vala a látvány, de borzasztó. Körülöttünk a nagy fellegár, itt-ott egyes villámtól kettészakítva, szétfoszolva, gomolyogva s darabokra szagatva a nagy szélvész csapásától, alattunk sötétkéken a *jeges*, míg a zápor zúgva mosá hullámzó jégét, a szél ordítva futá át a völgyet, s a mennydörgés száz bérctől s sziklától visszalökve, felhangozék hatalmas szavával.” (Eötvös József: A karthausi. Pest, 1871. 6. kiad. 53.) Vagy a Novella című novellájában: „A *jeges* halkan előre nyomúlva, egész halom sziklatöredéket tol a völgybe, (...)” (Eötvös József: Költemények, elbeszélések, színművek. Bp., 1891. 3. kiad. 1: 232).

Ez az elnevezés a XIX. század óta használatos, és — legalábbis a mi századunk elejéig — meglehetősen tartotta magát, pedig akárki előtt feltűnő könnyű összetéveszthetősége: vagy jelzőként ismeretes, *jeges út*, *jeges víz* stb., vagy mint a *jegesember* összetételből főnevesülve.

A társadalomtudományok mellett a természettudományok, különösképp talán a botanika iránt vonzódó Eötvös József, mint szép- és szakíró is s mint kultuszminiszter is, a tudományos nyelv megmagyarításában igen érdekelt volt, maga is igyekezett az olykor erősen túlzó áramlatokat helyes mederbe terelni. Ennek kapcsán fia, Loránd, Heidelbergből, ahol egyetemi tanulmányait végezte, 1870-ben hozzá írt egyik (épp március 15-én kelt) levelében többek közt ezt írja: „A tudománynak nemzetünk keblébe kell behatni, ezért magyarul kell azt előadnunk; de nem szabad magát a külföld tudományos irodalmától elkülönöznie, s ezért meg kell tartanunk annak nomenclaturáját. — Ez általános nomenclatura a tudomány tanulását nagy mérvben elősegíti; de van ezenfelül még más fontos jelentősége is. — Nem egy vagy más szobatudós önkényszerű alkotmánya az, hanem szorosán összefügg az magának a tudománynak történetével, mondhatnám életével. — Ha az összes művelt világ minden lakója a magnetismus szónál Magnesia városára s meséjére gondol, miért adjuk mi ugyan-e fogalomnak a »delejesség« nevét? (S vajon sokkal magyarabb-e e szó?) — Ezer hasonló roszt szóval rendelkezünk, s nemcsak őrizkednünk kell újabb hibába nem esni; de még számtalan régi vétséget is kell jóvá tennünk. — Érzem annak fontosságát a nomenclatura tekintetében tisztába jönni, s ez vezetett e kérdésre. — Most midőn az összes physikát átdolgozom, egyszersmind a feladatot tűztem ki magamnak, annak fogalmait és törvényeit magyarul kifejezni, fő szabályul tűzve ki magamnak: Megtartani mindazon latin vagy görög eredetű kifejezéseket, melyek a francia, német és angol irodalmakban egyaránt használatnak. — Ha egyes, már eddig is elharapózott magyar terminusoknál kivételre is leszek kényszerítve, úgy azt soha sem fogom tenni oly esetekben, melyekben a szónak történeti értéke van. —” (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. LEVELESTÁR b. Eötvös Loránd Eötvös Józsefhez. 24. levél. fol. 2A—3A l.)

Fiához írt, erre adott válaszában a kultuszminiszter Eötvös helyesli véleményét: „Alig képzelhetek nagyobb oktalanságot annál, hogy a sok akadályhoz, melyekkel a tudomány mezején küzdünk, még eggyel többet állítsunk fel; és senki nem fogja tagadni, hogy a magyar terminológia csakugyan nagy akadály. Magamon tapasztalom, hogy míg legalább népszerűen írt természettudományi könyveket minden nyelven írtak, csak éppen a magyarokat nem használhatom. Azok, kik a tudományokat magyarul tanulják, az ellenkező bajban szenvednek, s így ez is emeli a kínai falat, mely a nyugottól elválaszt, s melynek, fájdalom, nem azon oldalán állunk, hol sok tudomány található. — Újabb időkben (s ebben egy kis érdemem van) az emberek kissé józanodni kezdenek, és a purizmus Don Quijote-jai is felhagynak fanatizmusokkal, míg azonban a természettudományi irodalom Szabó Józsefek és consortesei kezében marad, addig a bajon gyökeresen segíteni nem lehet. Az irodalom ferdeségeit csak írók hozhatják helyre, s reményelem, ha ti, fiatal emberek a munkához fogtok, a régi akadémikusok csak mint makulatúra fognak használni.” (Eötvös József levelei. Kiad.: OLVÁNYI AMBRUS. Bp., 1979. 648—9. Vö.: REQUINYI GÉZA, A földrajzi helyesírásról: Földrajzi Közlemények 1877: 249—53; BRÓZIK KÁROLY, Földrajzi nevek helyesírásáról: uo. 332—5.)

A későbbi világhírű fizikus kevés számú magyar nyelvű szaktudományos, illetve ismeretterjesztő írásában, úgy hiszem, nyomon követhetjük ezeknek az elveknek a figyelembevételét. Ilyen szempontból alig vizsgálták műveit, ahogy azt BODÓ BARNA is megállapítja, pedig „Eötvös nemcsak a fizikának, a nyelvnek is művésze volt... az őt eddig értékelők szemében a fizikus nagysága eltakarta a műnyelv tisztaságáért és helyességéért aggódó szakírót.” (Eötvös Loránd tudományos és művelődéspolitikai írásaiból. Válogatta, stb.: BODÓ BARNA. Bukarest, 1980. 48.)

Eötvös Loránd nemcsak a tudományban tört a csúcsra; már tizennyolc évesen hosszabb utazást tett Svájcban, megmászta Európa második legmagasabb hegyét, a Monte Rosát, feljutva annak legmagasabb pontjára, a Dufour-csúcsra (4634 m). Később, még heidelbergi (és königsbergi) diákévei alatt, 1869-ben Tirolban túrázott, majd egészen az első világháború kitöréséig minden nyarat az akkor még Ausztriához tartozó Dél-Tirolban elterülő Dolomitokban, Schluderbachban töltötte, ahonnan több hajmeresztő csúcs első megmászását teljesítette sikerrel. (E szenvedélyében

később lányaiban talált társakra. A Cadin-csoportban mai napig az egyik csúcs az ő nevét viseli. Magánügyének tekintett különös szenvedélyének úgyszólván alig adott hangot, így egyik korai fordítását akár saját vallomásának is tekinthetjük. A szóban forgó mű: John Tyndall: A Jungfrau első megmászása (Természettudományi Közlöny 1872 [IV. köt. 38. füzet]: 383—9). Tyndall, a híres ír származású angol fizikus, kinek neve talán sokak számára ismert, legalábbis a *Tyndall-jelenség* miatt vagy a *tyndallizáció* szó következtében, maga is korának egyik jelentős hegymászója, alpinistája volt, többek közt a Weisshorn első megmászója (1861-ben; 4506 m) — méltán lehetett a fiatal báró példaképe. Most az érdekes írásnak csak a témánkra vonatkozó rövidke részét, mindjárt az első mondatát idézem: „Az 1863-ik év nyarában csaknem két hetet töltöttem az Aeggischhorn hegyoldalán, majd a zöld Alpokon sétálva s álmodozva, majd az Aletsch-jégáron komolyabban foglalkozva.” (Uo. 383, kiemelés tőlem: K. D. D.)

Megvan tehát a keresett szó, melyhez maga a fordító a következőt fűzi, a 4. lábjegyzetben: „A *Gletscher*-nek megfelelő magyar kifejezésekre nézve, hosszas megfontolás után a »jégár« szóban állapodtam meg. Eredeti magyar szó e fogalomra már azért sincs, mert az annak megfelelő tárgy honunkban hiányzik. Legtermészetszerűbb lenne tehát a német »Gletscher« vagy a francia »Glacier« kifejezést irányadóul venni. De ha a »Gletscher«-t akarnók fordítani, akkor a »csúszó«, »csusza« vagy »csuszlány« kifejezésekhez jutnánk, ha pedig a »Glacier«-t fordítanók, akkor a »jeges«, »jegecz«, vagy »jegnek« szokat kellene alkotnunk. E kifejezések közül a csúszót, csuszát és csuszlányt, sőt még a már itt-ott használatba áttent »jegnek«-et is rossz hangzás miatt tartom elvetendőnek, a jegecz és jeges szokat pedig azért nem akarom használni, mert más fogalmak jelzésére alkalmazhatnák. Az egyszerű fordítás tehát célhoz nem vezet, s a »Gletscher«-nek megfelelő magyar szót a fogalomnak lehetőleg megfelelően újból alkotni kell. — Ha így tekintetbe vesszük, hogy a Gletscher nem egyéb mint jégfolyam, vagy jégáram, úgy az utóbbinak rövidítéséből alkotott »jégár« talán célszerűnek fog tartatni.” (Maga a fordítás csak „E. L.” monogrammal jelölve. A Természettudományi Közlöny szintén 1872. évi IV. kötetének 35. füzetében olvasható Eötvösnek „A Nap fizikai alkatáról” tartott előadása is.)

Az 1866 nyarán vezetett kis úti noteszben s hasonlóan az 1869-es hegymászásai során vezetett másik kis jegyzetfüzetben természetesen mindvégig *Gletscher* szerepel, közben pedig egy atyjához írt levelében ez áll: „Reggel felé kissé tisztult, s ha a napot magát nem is, legalább viszfényt láthattam a *jegesekkel* fődött hegyeken melyek a Splügen passt környékezik” (Heidelberg, 1868. okt. 14. PLÓSZ KATALIN, Eötvös Loránd elveszettnek hitt levelei: Fizikai Szemle 1992/2: 48). Ezt követi 1872-ben a *jégár*.

De még 1878-ban is REQUINYI GÉZA, aki különben nagyon a szívéen viselte a földrajzi szaknyelv ügyét, mondhatni „Eötvösi” értelemben, „A *jegesek* földrajzi elterjedése” címmel értekezik, sok más, e tárgyban s e szót is bennefoglaló hasznos tudományos írása mellett (Földrajzi Közlemények 1878: 273—88). Igaz, mindjárt így kezdi: „A *jegesek* vagy *jégáarak*, a természet e nagyszerű tüneményei, kiválóan hegyvidéki jelenségek.” Déchy Mór, Eötvös és Zsigmondy Emil mellett a kor leghíresebb hegymászója, a Kaukázus első igazi felfedezője 1873-ban „Első felmázás a Monte-Rosa legmagasabb csúcsára a hegy déli oldaláról” című beszámolójának megírásakor, illetve megjelenésekor talán nem is ismerte e szót. A *gletscher* szó első előfordulásakor a lábjegyzetben a magyarázat: „= jeges, jégne” (Földrajzi Közlemények 1873: 101—22, a kiemelt rész: 102). Úgy tűnik, később sem barátkozott meg ezzel az Eötvös-féle új szóval. „A Mont-Blanc” című „utazási tanulmányában” nem túlzottan következetes a földrajzi kifejezések alkalmazásában; ennek köszönhető, hogy a sokszor emlegetett *gletser* szó különböző elnevezéseit felsorakoztatva egyszer a *jégár* is előfordul (Földrajzi Közlemények 1878: 49—62, 81—98, a bizonyos szó: 50). De így járunk TAUSCHERNÉ GEDULY HERMINA „Utazásom a Montblancra” érdekes útirajzával is (Földrajzi Közlemények 1882: 218—32).

BALLAGI német szótárának kiegészítésében a *Gletscher* magyar jelentése: „jégmező, ? jég-ár”(!). (Deutsch—ungarisches Supplement-Lexikon zu dem Wörterbuche der deutschen und ungarischen Sprache von Prf. Dr. MORITZ BALLAGI. Bp., 1874. Franklin-Berlin.)

A kérdőjel számomra kérdéses, de az igazi kérdés az, jó-e ez az új, Eötvös Loránd által alkotott szó, s miért nem vált máig a talán egyértelműségénél fogva közkeletűbb *gleccser* mellett vagy helyett elterjedtebbé, s hol, milyen helyeken fordul elő napjainkig a szó. De ennek megválaszolása egy másik közlés és egy nálamnál felkészültebb nyelvész feladata lehet.

KIS DOMOKOS DÁNIEL